

«ΩΡΑΙΑ ΠΟΥ ΉΤΑΝ Η ΖΩΗ!»

ΘΑ ΉΤΑΙ κάτι λιγότερο από μήνας όταν ο Άλκης Άγγέλου μου διηγήθηκε μια ιστορία. Άφοροῦσε, ἂν θυμᾶμαι σωστά, ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀδερφούς του. Εἶχε μάθει –γιατί ἐκεῖνος δὲν ἦταν παρὼν– πὼς ὁ ἀδερφός του, λίγο πρὶν ξεψυχήσει, ἀναστέναξε καὶ εἶπε: «Ὡραία πὺν ἦταν ἡ ζωὴ!» Μοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀφήσω τὸν Άλκη Άγγέλου νὰ περάσει, τόσο ἀπλά, στὸν παρελθόντα χρόνο, τὸν ἀόριστο· ἡ φυσική του παρουσία ἀνήκει στὰ αὐτονόητα τῆς ζωῆς μου. Ὡστόσο, ἡ μικρὴ αὐτὴ ἱστορία μοῦ ἦρθε στὸ νοῦ, ἐτούτῃ τῇ δύσκολῃ στιγμῇ, γιατί εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ Άλκης Άγγέλου τὴν προόριζε –μὲ τὸν ἕμμεσο τρόπο τῆς παραβολῆς– γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ναι, ἦταν ὡραία ἡ ζωὴ τοῦ Άλκη Άγγέλου, γιατί ἦταν ὅλη ἀφιερωμένη στὴν περιπέτεια τῆς γνώσης –τὶς πίκρες, τὰ πάθη καὶ τὸ μόχθο τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ τὶς χαρὲς πὺν χαρίζει στὸν φιλέρευνο ἄνθρωπο ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀπόκτηση καὶ τὴ μετὰδόσή της. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ Άλκη Άγγέλου ἦταν συχνὰ δύσκολη· ἦταν ὁμως πάντα εὐφρόσυνη ἐπιστήμη.

Καὶ μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ φράση αὐτὴ, στὸν ἐνεστώτα, θὰ πρέπει νὰ συνόδευε κάθε ἡμέρα τῆς ζωῆς του: «εἶναι ὡραία ἡ ζωὴ». Γιατί ὁ Άλκης Άγγέλου ἀνοίγε κάθε πρὼ τῇ ζωῇ του μὲ τὴν ἴδια λαχτάρια πὺν ἀνοίγουμε ἕνα καινούργιο βιβλίο πὺν παραγγείλαμε καὶ ἔφτασε ἐπιτέλους στὰ χέρια μας. Τὸν φαντάζομαι νὰ κάθεται κάθε πρὼ στὸ γραφεῖο του, ὅπως συνήθιζε τὰ τελευταῖα χρόνια, νὰ ἀπλώνει μπροστὰ του χαρτιά, δελτία καὶ καλοξυσμένα μολύβια καὶ νὰ καταστρώνει μὲ ἡδονὴ τὸ στρατηγικὸ σχέδιο μιᾶς ἀκόμη ἡμέρας: ἐδῶ θὰ δώσουμε τὴ μάχη σήμερα, μὲ αὐτὲς τὶς δυνάμεις. Ἔτσι ἔβλεπε καὶ τοὺς ἡρώες του, μὲ τοὺς ὁποίους κυριολεκτικὰ συζοῦσε, τὸν Κοραή, τὸν Μοισιόδακα, τὸν Ροῖδη, τὸν Βικέλα: σὰν μεγαλύτερους του καὶ σεβάσιμους συναγωνιστές· καὶ χαιρόταν καμιά φορὰ νὰ τοὺς αἰφνιδιάζει, σὰν νὰ τοὺς εἶχε ἀπέναντί του, μὲ ἀδόκητα ἐρωτήματα, ἐρωτήματα θρεμμένα ἀπὸ τὸ πλεόνασμα τῆς γνώσης του καὶ μέσα ἀπὸ τὴ βαθιὰ οἰκείωσή του μὲ τὰ κείμενα, τὰ πράγματα καὶ τοὺς ἀνθρώπους πὺν συνιστοῦν τὴν περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς παιδείας.

Ναι, εἶναι ὡραία ἡ ζωὴ· ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου πὺν γράφει καὶ διαβάζει, ἡ ζωὴ τοῦ λόγιου· καὶ ὁ Άλκης Άγγέλου τὴ ζοῦσε, μέρα τὴ μέρα, μὲ ἀδιάλλακτα αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης, χάνοντας, καμιά φορὰ, καὶ τὴν ὑπομονὴ του μὲ ὅσους δὲν μποροῦν, ὅπως ἐκεῖνος, νὰ τὴ ζήσουν σὰν εὐλογία, ἀλλὰ τὴ διεκπεραιώνουν μίζερα καὶ μεμψιμοιρώντας. Ὁ Άλκης Άγγέλου ἦταν ἡ ζωντανὴ ἀπόδειξη ὅτι ἡ γνώση δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη μελαγχολικὴ· ὅτι εἶναι πάντα καλύτερα νὰ γνωρίζουμε παρὰ νὰ μὴν γνωρίζουμε, νὰ ἐρευνοῦμε παρὰ νὰ πιστεύουμε, νὰ κρῖνουμε καὶ νὰ κρινόμαστε παρὰ νὰ φυγομαχοῦμε. Ἄλλὰ ὁ θαυμασμός του γιὰ τὰ κατορθώματα τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης περίσσευε πάντα· καὶ ἡ πανηγυρικὴ κατάφαση ἀπέναντι στὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς ἦταν ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ἀκατάβλητου ψυχισμοῦ του: «Ἄν μὲ τὸν τρόπο αὐτόν», γράφει σ' ἕνα δοκίμιό του, «βοηθῶ τὴν ἔρευνα νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὰ γνωστὰ γενικά καὶ ἀόριστα σχήματα, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀναπλάσει καὶ εἰκόνες ζωῆς κάποτε, αὐτὸ καὶ μόνον θὰ εἶναι ἡ πλήρης ἱκανοποίησή μου».

Εἰκόνα ζωῆς θὰ κρατήσουμε κι ἀπ' τὸν ἴδιον. Γιατί ὁ Άλκης Άγγέλου ἐνσάρκωνε καθημερινὰ ἕναν τύπο ἀνθρώπου: τὸν λόγιο: τοῦ ἔδινε ζωὴ καὶ ὑπόσταση ἀπὸ τὸ δικό του παράστημα, ἀπὸ τὸ δικό του ἀδρὸ πάθος, τὴ δικὴ του ἀξιοπρέπεια καὶ τὴ δικὴ του πνευματικὴ εὐρωστία. Ὁ Άλκης Άγγέλου ἐνσάρκωνε παραδειγματικὰ τὸν λόγιο ἄνθρωπο καὶ τὸν δόξαζε· κι ἔτσι τὸν καθιέρωνε, σιγὰ σιγὰ καὶ σχεδὸν ἐξ ὑπαρχῆς, σὰν μιὰ βιώσιμη μορφή ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας, μέσα στὸ δικό μας παρόν, τὴ δικὴ μας ἐποχὴ.

Ἦταν πραγματικὰ γιὰ μᾶς ὁ ἀνθρώπος τῶν Φώτων. Μᾶς δίδαξε, μᾶς συμπαρα-

στάθηκε, μᾶς εὐεργέτησε· και πάνω ἀπ' ὅλα μετάγγιζε, σὲ ὅλους ὅσοι τὸν γνωρίζαμε και εἶχαμε τὴν τύχη νὰ μοιραζόμαστε τοὺς θησαυροὺς του, μᾶς μετάγγιζε, σχεδὸν καθημερινά –πιστέψτε με, δὲν ὑπερβάλλω– τὸν ἐνθουσιασμό του, τὴ διαύγειά του και πάνω ἀπ' ὅλα τὴν διανοητικὴ του περιέργεια. Δὲν ἔχω γνωρίσει ἄλλον ἄνθρωπο ποὺ νὰ ἔπασχε τόσο πολὺ, και τόσο εὐφρόσυνα, ἀπὸ τὴ δίψα τῆς μάθησης, ἀπὸ τὴ λαχτάρα τῆς γνώσης. Καὶ ἡ δίψα αὐτὴ ἦταν μεταδοτικὴ· ἦταν ἴσως ἡ πολυτιμότερη παρακαταθήκη του ὡς δασκάλου.

Θυμούμαστε ὅλοι τὴν ἔκφρασή του ὅταν διατύπωνε μιὰ νέα ἰδέα, ἓνα ἐρώτημα, μιὰ σωκρατικὴ ὑπόψια: ἓνα πονηρὸ μείδιμα στὴν ἀρχή, ποὺ σὲ καθιστοῦσε αὐτομάτως συνένοχο τῆς ἰδέας, κι ἔπειτα ἓνα πλατὺ χαμόγελο παιδικοῦ θριάμβου, σὰν νὰ εἶχε κατορθώσει μιὰ ἀκόμη σκανδαλιὰ εἰς βάρος τῆς ἄγνοιας, τῆς παρακατάληψης, τῆς δεισιδαιμονίας και τῆς ναρκωτικῆς συνήθειας, οἱ ὁποῖες κατατρύχουν πάντα ὄχι

μόνον τὴν καθημερινὴ ζωὴ ἀλλὰ και τὴν ἐπισημὴ μας. Ἔνιωθε ὅτι εἶχε ἀνάψει ἓνα ἀκόμη φωτάκι γιὰ τὴ μεγάλη φωταψία ποὺ προσδοκοῦσε· ἀλλὰ γνωρίζε, ρεαλιστὴς καθὼς ἦταν, ὅτι ἡ φωταψία αὐτὴ δὲν θὰ πραγματοποιοῦταν ποτὲ ὀριστικά και τελεσιδίκια, γιατί ὁ διανοητικὸς ἀγὼνας κατὰ τῆς ἄγνοιας δὲν τελειώνει ποτέ. Ὅσοι τὸν ζήσαμε ἀπὸ κοντὰ τὴν τελευταία και ἴσως τὴν πιὸ κάρπιμη περίοδο τῆς ζωῆς του, μετὰ τὴ συνταξιοδότησή του, θυμούμαστε πάλι τὰ πρωινὰ –συνήθως– τηλεφωνήματά του, ὅταν μιὰ καινούργια ἰδέα, πρωινῆς κοπῆς και αὐτὴ, μιὰ καινούργια ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ἔπρεπε ὀπωσδήποτε νὰ βρεῖ κοινὸν, νὰ ἀκουστεῖ, νὰ διατυπωθεῖ, νὰ γίνε λόγος, συνήθως ἐρωτηματικὸς. Καὶ τότε, ὅταν εἰσέπραττε τὸ θαυμασμὸ τοῦ ἀναυδοῦ, κατὰ κανόνα, συνομιλητὴ του,

καμάρωνε – σὰν παιδι και πάλι.

Ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου ὑπῆρξε μοναχικὸς στὴ δουλειά του, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ γραφείου· ἴσως και λίγο ἀπομονωμένος. Ἡ δουλειά του ὅμως, ποὺ τὴν πρόσεχε και τὴν ἀγαποῦσε, ἀπευθυνόταν στὴ συλλογικὴ ἐμπειρία· ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὴν ἱστορία και τὴν κοινωνία. Διάβαζε ἀκατάπαυστα, διάβαζε πάντα κόβοντας δρόμο μέσα ἀπὸ τὸ σκοτάδι· κι εἶχε κατορθώσει, τὰ τελευταία χρόνια, νὰ κάνει πράξη ζωῆς τὸ λατινικὸ ρητὸ ποὺ τόσο ἀγαποῦσε: nulla dies sine linea – νὰ μὴν περνᾶ οὔτε μέρα ποὺ νὰ μὴν γράψει μιὰν ἀράδα.

Ἀγαποῦσε ἐπίσης μιὰ φράση ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μανασσῆ. Πιστεύω ὅτι τὴν εἶχε κάνει σκοπὸ τῆς ζωῆς του, γι' αὐτὸ και τοῦ ἀνήκει, δικαιωματικά: Καὶ γίνεται σοι τῆς ζωῆς ἅπας ὁ χρόνος λόγος.

Ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου κατόρθωσε νὰ κάνει τὸν χρόνο τῆς ζωῆς του λόγο – λόγὸ ζεῖδωρο πρὸς ὅλους ἐμᾶς. Καὶ ἔφυγε ὅπως ἀκριβῶς ἤθελε, στὴν πνευματικὴ ἀκμὴ του: διαβάζοντας, γράφοντας, συζητώντας και σχεδιάζοντας νέα βιβλία, νέα σεμινάρια, νέες ἰδέες. Ἡ εὐγνωμοσύνη μας ἄς τὸν συνοδεύσει στὴν τελευταία του κατοικία. Τώρα ποὺ οἱ δικοὶ μας μικροὶ και ἀνήμποροι ἐνθουσιασμοὶ ἔχασαν πιά τὸ δάσκαλό τους, ἄς μείνει ὁ δικὸς του ἐνθουσιασμὸς ὑπόδειγμα γιὰ ὅσους θελήσουν νὰ ταξιδέψουν ἐνάρετα και μὲ πάθος μέσα στὴ γνώση.

Καλὸ ταξίδι, κύριε Ἄλκη.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

Αποχαιρετισμοί

ΜΕ ΤΟΝ ΑΙΦΝΙΔΙΟ θάνατο του Ἀλκη Ἀγγέλου οἱ συνάδελφοι και οἱ φίλοι του ἐγίναν φτωχότεροι: οἱ συνάδελφοι του ἔχασαν ἓναν ακούραστο ομότεχνο, πραγματικὰ χαλκέντερο και θαρραλέο, ποὺ ἐβλεπε τα θέματά του με συνδυαστικὴ προέκταση και τολμηρὴ ἀποψη, και τα ἐξέθετε στο κοινὸ με τὴν ἀνεση και τὸ ὕφος του προφορικοῦ λόγου. Θα ἔλεγα συνομιλοῦσε με τὸν ακροατὴ ἢ τὸν ἀναγνώστη του με θερμὴ αμεσότητα.

Οἱ φίλοι του ἔχασαν ὅ,τι πιο τίμιο – τὴ μορφὴ του: θέλω νὰ πω τὸ χιούμορ του, τὸ γέλιο του, τὴ ζωηρὴ παρουσία του, τὴν ευγένεια και τὴ δροσιὰ τῆς σκέψης του. Ἀλλὰ τέτοιες ὥρες, ἀγαπητὴ φίλε, τί νόημα ἔχουν τα λόγια, ὅπως εἶπε και ὁ ποιητὴς...

Προτιμῶ νὰ σε ἀποχαιρετήσω με τὸ βυζαντινὸ ἐπιτύμβιο ποὺ μνημόνευε ὁ δάσκαλός μας Ν. Α. Βέης:

Χρηστέ και ἀλυπε, χαίρει!

Ὅσο για μας και τὴν ἀπαρηγόρητη Ἀλίκη σου – τὸ εἶπε ὁ ἄλλος ποιητὴς:

Δάκρυα ... οδύνη...

ἡμῖν τοῖς φίλοις πένθος...

και πένθος βαρὺ...

ΓΙΩΡΓΟΣ Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ

Αγαπημένε μου Δάσκαλε,

ΤΟ ΒΡΑΔΥ ποὺ ἀκουσα τὸ θλιβερὸ νέο, αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ ανοίξω κάποιον βιβλίο σου, ὅπως ἔκανα και ἄλλες φορές ποὺ δὲν μπορούσα νὰ ἐπικοινωνήσω ζωντανὰ μαζί σου. Ἀρχισα νὰ διαβάζω κάτι για τους ἀγαπημένους σου λογίους. Και αἰσθάνθηκα ἄλλη μιὰ φορὰ μέσα ἀπὸ τὸν λογο σου, τὸν τόσο ουσιαστικὸ και ἀμεσο και ζωντανό, σὰν νὰ ζω λίγο ἀπὸ τὸν αγώνα και τὴ λαχτάρα των λογίων, ποὺ ἦταν και δική σου λαχτάρα: νὰ καταλάβουν και νὰ φωτίσουν τὴν ταυτότητα και τὴ γλώσσα του Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Στο νου μου σε ξαναεἶδα τότε στὴν τάξη, στὴν ἐκτὴ γυμνασίου, πρὶν 35 χρόνια. Μας ἔλεγες για τὸν Κοραῖ, τὸν Ευγένιο Βούλγαρη, τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα. Τα περισσότερα δὲν τα θυμάμαι πια. Θυμάμαι ὅμως, σὰν νὰ ἦταν σήμερα, τι μας ἔλεγες: για τὸ πὼς ἔπρεπε νὰ δουλεύουμε και νὰ σκεφτόμαστε, ποὺ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ πὼς δούλευες και σκεφτόσουν ἐσύ, ὅλη τὴ ζωὴ σου. Θα σκέφτεστε πάντα, ἔλεγες, χωρὶς ἰδεολογικὲς ἢ ἄλλες προκαταλήψεις, χωρὶς προκαθορισμένες ἐρμηνείες, χωρὶς πέδες νὰ περιορίζουν τὴ σκέψη σας. Μας μάθαινες πὼς νὰ συγκεντρώνουμε πρῶτα με προσοχὴ και χωρὶς ἀποκλεισμούς τα δεδομένα, πὼς νὰ ἀραδιάζουμε μετὰ, με ψυχραμία και νηφαλιότητα τα ἀποδεικτικὰ ἐπιχειρήματα.

Για νὰ καταλήξουμε σε σωστά συμπεράσματα, ἐγγραφες, δὲν πρέπει νὰ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸ «δέον», ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἐλεγχὸ και μόνο των πραγματικῶν στοιχείων, με μέθοδο τὴν ἐπαγωγὴ, και με συνεχὴ ἐπιμονὴ νὰ σταθούμε μακριὰ ἀπὸ κάθε λογῆς σχήματα ποὺ απλὸς τρέφουν και περιποιούνται τις ἀνθρώπινες ἀδυναμίες μας. Και θυμάμαι πὼς ἔπρεπε πάντα ἔτοιμος νὰ βοηθήσεις τους μαθητὲς σου με κάθε τρόπο και σε κάθε πρόβλημά τους, και νὰ τους δώσεις πολὺτιμες συμβουλές και λύσεις, ὅπως καλὰ γνωρίζω ἀπὸ προσωπικὴ πείρα.

Ἡ τελευταία μας συνομιλία ἦταν μιὰ Κυριακὴ λίγο πρὶν τὸ Πάσχα, ποὺ με πῆρες τὴλέφωνο πρῶι-πρῶι, ὅπως ἦταν τὸ συνήθειό σου, για νὰ με ρωτήσεις για κάτι ποὺ μόλις εἶχες διαβάσει, για ἓνα μαθηματικὸ θεώρημα στὴ θεωρία των παιγνίων και πὼς εφαρμόζεται σε ζητήματα τῆς οικονομίας. Σκεφτόμουν μετὰ ὅτι ἦταν και αὐτὸ χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητάς σου και τῆς δουλειάς σου.